

QARAQALPAQ NAQÍL - MAQALLARÍ TILINDE TUWÍSQANLÍQ ATAMALARÍNÍN QOLLANÍLÍWÍ

G.A.Allamberganova - f.i.b (PhD) Qaraqalpaq til bilimi kafedrası docenti
Umida Baxıtova -Qaraqalpaq mámleketlik universiteti, 1-kurs magistrantı

Annotaciya: Naqıl-maqallar xalıq tárepinen olardıń turmıs tájriybeleri tiykarında hár qıylı dáwirlerde payda bolǵan. Bul janrdı dúnyanıń kópshilik xalıqları ádebiyatında ushıratamız.Biraq, olar hár qıylı terminler menen júritiledi.Túrkiy tilles xalıqlarda bolsa, naqıl - maqallardıń atalıwı bir - birine júdá jaqın keledi. Naqıl-maqallardıń sózlik quramında xalqımızdıń uzaq tariyxı, sociallıq turmısına,qarım-qatnas qurallarına baylanıslı kóplegen sózlerdi ushıratamız.Ásirese, bular qatarında tuwısqanlıq atamalarınń jiyi qollanılǵanlıǵın kóremiz.

Tayanısh sózler: Folklor, naqıl-maqallar, mádeniyat, tuwısqanlıq atamalar, lingvokul-turologiyalıq ózgeshelikler.

Qaraqalpaq xalqı óziniń bir neshe ásirlik awızeki dóretpelerine iye. Usı awızeki dóretpelerdiń úlken bir bólegin naqıl-maqallar quraydı.Naqıl-maqallar xalıq tárepinen olardıń turmıs tájriybeleri tiykarında hár qıylı dáwirlerde payda bolǵan. Bul janrdı dúnyanıń kópshilik xalıqları ádebiyatında ushıratamız.Biraq, olar hár qıylı terminler menen júritiledi.Túrkiy tilles xalıqlarda bolsa, naqıl - maqallardıń atalıwı bir - birine júdá jaqın keledi. Ózbekler "maqol", túrkmenler "naqıl ve atalar sózi", qırǵızlar" naqıl - laqaplar ", qazaqlar " naqıl - mátel " deydi [1;10].Naqıl-maqallardıń sózlik quramında xalqımızdıń uzaq tariyxı, sociallıq turmısına,qarım-qatnas qurallarına baylanıslı kóplegen sózlerdi ushıratamız.Ásirese, bular qatarında tuwısqanlıq atamalarınń jiyi qollanılǵanlıǵın kóremiz.

Tuwısqanlıq atamalarınń payda bolıwı júdá uzaq dáwirlerge barıp taqaladı. Olar tuwısqanlar arasındaǵı óz - ara húrmet - izzet, jaqınlıq hám sıylasıqtıń belgisin bildirip kelgen. Tuwısqanlıq atamalar boyınsha dáslepki izertlewler L. A. Pokrovskaya [2], X. G. Yusupov[3],N.G. Bikbulatovlardıń[4] miynetlerinde kózge taslanadı. Bular qatarında qaraqalpaq tilinde O. Dospanov [5]hám T. Begjanovlar [6] ózleriniń tuwısqanlıq atamalar boyınsha ilimiy jumısların alıp bardı. Al, sońǵı jıllarda bolsa Z. Dáwletmuratova [7] tuwısqanlıq atamalar boyınsha arnawlı izertlew jumısın alıp bardı.Ol ilimiy jumısında hár bir tuwısqanlıq atamanıń etimologiyası, klassifikaciyası, semantikalıq hám grammatikalıq ózgesheligine toqtap ótken.

Dúnya júzindegi barlıq xalıqlarda óziniń ata-anası, tuwǵan - tuwısqanları, jaqın-juwıqlarınıń ismin ataw menen birge, olar arasında tuwısqanlıq sezimlerin bildiriw maqsetinde basqa sózlerden de paydalanǵan. Bularǵa áke, ana, apa, ene, kelin, jeńge, qarında, ini, biykeshe dayı, jiyen sıyaqlı atamalar kiredi. Tuwısqanlıq atamalar eski sózlerdiń qatarına jatadı. Qaraqalpaq xalqı tuwısqanlıq atamaların naqıl-maqallar tilinde de jiyi qollanǵan. Olardı tómendegi ayırım naqıl - maqallar mısasında kórip ótemiz.

Atańnan qalsa teberik,

Saqla onı dım berik (76- bet).

Ákeń bermegendi bazar beredi (76- bet).

Túrkiy tillerde ata hám áke sózleri bir mánide qollanılǵan bolıp, ol "jası úlken" degendi bildiredi. Ata hám áke atamalarınń etimologiyası boyınsha hár qıylı pikirler ushırasadı. Máselen, Maxmud Qashǵariydiń "Devoni luǵat-at túrk" miynetinde hám Orxon-Enesey jazba esteliklerinde de ata sóziniń ornına áke atamasınıń qollanılǵanlıǵın kóremiz. Maxmud Qashǵariy tuwısqanlıq qarım - qatnastı ańlatatuǵın sózlerdi úsh toparǵa ajırata otırıp, ata - áke atamaların qanǵa baylanıslı tuwısqanlıq terminler qatarına kirgizedi. Qaraqalpaq tilinde "ata" sózi kóbirek "ákeniń ákesi" mánisinde paydalanılǵan. [8; 51]

Aǵası bardıń jaǵası bar (119-bet).

Aǵası urar bolar,

Inisi turar bolar (117-bet).

"Aǵa" sózi qaraqalpaq tilinde jası úlken er adamdı yamasa ákesin bildiredi. Aǵa ataması M.Qashǵariy miynetinde hám Orxon-Enesey jazba esteligi tilinde aqa formasında qollanılǵan. Aǵa -"el basshısı", "jigit aǵa" degen mánilerde de jumsalǵan. Qaraqalpaq xalqınıń awızeki sóylew tilinde "jigit aǵa" sózi jiyi ushırasadı. [5;138]

"Ini" sózi ózinen kishi jastaǵı er adamlarǵa qarata ayılǵan. Ini sózi túrkiy tillerdegi eski atamalarınń biri bolıp, ol házirgi túrkiy tillerdiń kópshiliginde qollanıladı. Bul atama sóylewshi qaysı jinıstaǵı adam bolsada, ózinen kishi erkek adamlarǵa múrájjat etkende qollanıladı. Dáslepki waqıtları in+i ataması basqa mánide qollanılǵan bolıwı múmkin degen shamalawlarda bar. Ini atamasına sinonim retinde úke sózi de qollanıladı. [2.;36]

Aǵası bardıń ırısı bar,

Inisi bardıń tanısı bar (117-bet).

Qaraqalpaq naqıl-maqalları quramında hayal-qızlarǵa baylanıslı qollanılatuǵın tuwısqanlıq atamaları da jiyi kózge taslanadı.

Ene qádirin bilgen,
Ene sókpeydi (108 - bet).
Ata kórgen oq jonar,
Ene kórgen ton pisher (129).

Ene. Neke jaǵınan tuwısqanlıq atama. Hayal adam ushın eriniń tuwǵan anası, qáyın atasınıń anası da ene bolıp esaplanadı. Eski túrkiy tillerde ana sóziniń ornına ene ataması qollanılǵan bolıp, ena (ózbek tili), ene, eje (túrkmen), ása, ináy (bashqurt), ie, ava (tuva), anne, apay (chuvach) variantları ushırasadı. [

Ádepli kelin iykemli boladı (117-bet).
As suwımnıń barında qudaǵay kelin atandım,
As suwımnıń joǵında qomanay kelin atandım (123-bet).

Kelin sózi tuwısqanlıq atama sıpatında nekeden keyin payda bolǵan bolıp, kelin ataması qaraqalpaq tilinde «balasınıń yamasa inisiniń hayalına», sonday-aq aǵayın-tuwısqanlarınıń ózinen kishileriniń hayallarına ayıladı. Házirgi túrkiy tillerde de kelin sózi ata-ana hám olardıń tuwısqanları tárepinen balasınıń, basqa tuwısqanlarınıń hayalların sıpatlawshı atama sıpatında qollanıladı. Kelin atamasına baylanıslı naqıl - maqallardıń kópshiligi kelinlerge aqıl - násiyat beriw formasında kelip shıqqan. Túrkiy xalıqlarǵa ortaq úrip - ádet , dástúrler boyınsha kelinler ádepli hám iybeli bolıwı kerekligi kórsetilgen. [7;50]

Kelin atamasınıń genezisi barlıq túrkiy tillerde keliw, kelmek, kelmak, feyili tiykarında kel (qaraqalpaq, qazaq), gel (túrkmen) feyiline atlıq jasawshı -in, -un affiksleriniń qosılıwınan kelip shıqqan. Túrkiy tillerdiń kópshiliginde – shek, -chek, -chaq, -chak affiksleri kelin atamasına qosılıp, «erkeletiw, kishireytiw» mánilerin bildiredi. [8; 16]

Juwmaqlap aytqanda, qaraqalpaq tilinde bunnan basqada kóp sanlı tuwısqanlıq atamalar naqıl-maqallar tilinde jiyi qollanılǵan. Qaraqalpaq tilindegi tuwısqanlıq atamalardıń qanı boyınsha tuwısqanlıq atamalar hám neke boyınsha tuwısqanlıq atamalar dep eki toparǵa bólip qaraw maqsetke muwapıq. Bul eki topar barlıq tuwısqanlıq atamalardıń óz ishine qamtıy aladı. Folklorlıq shıǵarmalardı birimlep talıqlap shıqqanıımızda kóbirek qanı boyınsha tuwısqanlıq atamalardıń qollanılǵanlıǵın anıqlaymız. Bul xalqımızdıń sózge sheshenliginen, bir - birewge, aǵayın - tuwısqan bolǵan húrmet hám sıylasıqtıń joqarı ekenliginen derek beredi. Ásirese, naqıl-maqallar quramında tuwısqanlıq atamalardıń keliwi aǵayınlar arasındaǵı múnásibetlerdiń elede bekkem bolıwına óz tásirin tiygizgen.

Paydalanılǵan ádebiyatlar

1. Қақалпақ фольклоры. Көп томлық. Нөкис. "Қарақалпақстан" 1978.

2. Pokrovskaya L.A. Termini rodstva v tyurkskix yazıkax. / Istoricheskoe razvitie leksiki tyurkskix yazıkov. Moskva. 1961.
3. Yusupov X.G. Termini rodstva v bashkirskom yazıke. / Voprosı bashkirskoy filologii. Moskva. 1959.
4. Bikbulatov N.V. Bashkirskaya sistema rodstva. Moskva. Nauka. 1981.
5. Dospanov O. Qaraqalpaq tili qubla dialektiniń leksikası. Nókis. Qaraqalpaqstan. 1977.
6. Begjanov T. Termini rodstva v muynakskom govore karakalpaksogo yazıka / Voprosı dialektologi tyurkskix yazıkov. Baku. 1966.
7. Dáwletmuratova. Z. U. Qaraqalpaq tilinde tuwısqanlıq atamalar. Filol.kand.diss... avtoref. Nókis.
8. Ábdinázimov Sh. Qaraqalpaq tili tariyxı. Nókis. "Bilim" 2018.